

Power, Politics of Representation and Everyday Life in Iran

Reza Abbasi

Ph.D., Political Science, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
14 April 2020
Revised version
received:
9 July 2020
Accepted:
7 September 2020
Available online:
22 June 2025

Keywords:

Politics of Culture,
Hidden Transcripts,
Popular culture, Social
Networks,
Technology.

ABSTRACT

Objective:

A central conflict in modern political systems revolves around the stabilization of meaning in signs and the regulation of social relations in everyday life. This dynamic has undergone significant transformations in recent decades, particularly with the rise of digital communication technologies and social networks. The issue becomes especially complex in contexts like the Islamic Republic of Iran, where the state seeks to impose its official culture and ideology through extensive intervention in daily life and the control of social relations. In such environments, the power to define and interpret signs and concepts has increasingly shifted away from official institutions and toward citizens and diverse social groups. Social media, in particular, enables users to create, reproduce, and disseminate personal and collective narratives. These interactions generate new meanings in social and cultural life, often amplifying unofficial narratives that challenge the credibility of state-sanctioned discourses. Using a qualitative methodology and data gathered through library and documentary research, this article examines the following question: how do new communication technologies—particularly social networks—create a crisis in the politics of representation? The findings suggest that by facilitating the reproduction, expansion, and normalization of alternative cultural relations, social media gradually erodes the legitimacy of official narratives. Consequently, the ruling power's representational politics faces profound challenges.

***Cite this article:** Abbasi, Reza (2025). "Power, Politics of Representation and Everyday Life in Iran", *Fasl' nāmeḥ-ye siyāsāt (Politics Quarterly)* 55, (2): 463-492, DOI: <https://doi.org/10.22059/JPQ.2020.300954.1007574>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

<https://doi.org/10.22059/JPQ.2020.300954.1007574>

Introduction

In modern political systems, a central struggle persists between state power and citizens over the construction of meaning within cultural symbols and everyday social relations. This conflict has intensified in recent decades with the proliferation of digital communication technologies, particularly social networks, which have reshaped how narratives are produced, contested, and legitimized. The dynamics are especially pronounced in contexts like the Islamic Republic of Iran, where the state aggressively imposes its official ideology through pervasive regulation of daily life and social interactions. Yet, as governments attempt to monopolize meaning, the authority to define and interpret cultural signs has increasingly decentralized—shifting from state institutions to citizens and emergent social groups. Social networks have played a transformative role in this process, enabling users to create, circulate, and amplify alternative narratives. These platforms facilitate a redistribution of symbolic power fostering new frameworks of meaning that often undermine the credibility of state-sponsored discourses. Over time, unofficial narratives gain traction, while official ones face erosion of legitimacy. Focusing on the Iranian case, this article examines how digital communication technologies—especially social networks—disrupt the politics of representation. By decentralizing narrative control and empowering grassroots discourse, these technologies challenge authoritarian regimes' ability to stabilize meaning, ultimately exposing the fragility of their ideological hegemony.

Research Method

This study adopts a qualitative research methodology, drawing on data gathered through systematic library research and critical documentary analysis. Focusing on the Iranian context, the investigation analyzes how new communication technologies—particularly social networks—disrupt state-controlled systems of representation and cultural narrative production. The research employs an in-depth examination of secondary sources, including scholarly literature, media analyses, and relevant policy documents, to trace the evolving dynamics between digital platforms and representational politics. By interrogating these materials through a critical lens, the study illuminates the mechanisms through which social networks facilitate alternative meaning-making processes that contest official narratives. Central to this inquiry is the following research question: how do new communication technologies, especially social networks, generate a crisis in the politics of representation? This framework allows for an exploration of the transformative impact of digital platforms on the struggle over symbolic power between state institutions and civil society.

Results and Discussion

This study demonstrates that social networks have fundamentally altered the dynamics of cultural production in Iran, serving as key sites for the reproduction and normalization of informal cultural relations. By facilitating the creation and dissemination of user-generated content, these platforms have systematically undermined the legitimacy of state-sponsored narratives, eroding the ruling power's ability to monopolize public discourse. This research reveals a critical shift in cultural authority: as alternative representations of social life proliferate through digital networks, they increasingly compete with—and often displace—official

narratives. This phenomenon has compelled the state to contend with unprecedented forms of cultural resistance, as decentralized digital practices challenge centralized ideological control.

Notably, social networks have amplified previously marginalized cultural expressions, transforming what were once “hidden narratives” into visible, open discourses. The platforms showcase emerging lifestyles, interpersonal dynamics, and contested social perspectives that directly contradict the state’s curated portrayal of societal harmony. Ultimately, social networks have not merely reflected cultural change in Iran—they have accelerated it by providing infrastructure for resistance and the continuous negotiation of social meaning. The resulting crisis of representation marks a fundamental challenge to authoritarian systems reliant on narrative control.

Conclusions

This study demonstrates that the proliferation of digital communication technologies—particularly social networks—has precipitated a fundamental crisis in Iran’s politics of representation. By democratizing cultural production and enabling citizens to articulate alternative narratives, these platforms have significantly eroded the state’s capacity to regulate the semiotic boundaries of public life. The resulting divergence between state-propagated cultural ideals and the lived realities expressed through digital media has created an unsustainable tension, exposing the fragility of authoritarian cultural governance.

The findings underscore an urgent paradox for Iranian policymakers: while the state’s legitimacy depends on maintaining ideological coherence, its current repressive strategies only amplify cultural dissonance. As digital-native generations and urban middle classes increasingly articulate divergent values and aspirations through social media, the government faces a critical juncture. The research suggests that institutional adaptation—through more inclusive cultural policies and responsive governance mechanisms—could mitigate growing societal fractures. However, the continued reliance on coercive control risks exacerbating cultural alienation, potentially transforming the current crisis of representation into broader political destabilization.

From a policy perspective, this analysis highlights the futility of purely restrictive measures in the digital age. Sustainable cultural governance would require the Iranian state to transition from unilateral imposition to negotiated cultural pluralism—a shift that acknowledges the transformative impact of communication technologies on societal values. Without such structural adaptation, the Islamic Republic may face escalating cycles of cultural resistance and state repression, further undermining its ability to shape national narratives in an increasingly digital public sphere.

قدرت، سیاست بازنمایی و زندگی روزمره در ایران

رضا عباسی *

دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۳۹۹/۰۴/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۱۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱ کلیدواژه‌ها: سیاست فرهنگی، فرهنگ عامه، روایت‌های نهانی، فناوری، شبکه‌های اجتماعی.	بخش بزرگی از جدال میان قدرت حاکم و شهروندان در نظام‌های سیاسی جدید، در زمینه نحوه تثبیت معنا در نشانه‌ها و صورت‌های مختلف روابط اجتماعی در زندگی روزمره شکل گرفته است. در عصر گسترش فناوری‌های ارتباطی و ظهور و هجوم شبکه‌های اجتماعی، رابطه میان قدرت سیاسی و شهروندان وارد مرحله‌ای تازه و پویاتر شده است؛ مرحله‌ای که در آن دیگر معانی، نشانه‌ها و روایت‌های اجتماعی صرفاً از سوی نهادهای رسمی تعریف نمی‌شوند. در این میان، شبکه‌های اجتماعی به بستری فعال برای تولید و بازتولید معنا بدل شده‌اند و کاربران با بهره‌گیری از این ابزارها، روایت‌های شخصی، فرهنگی و اجتماعی خود را شکل می‌دهند و به چالش با روایت‌های رسمی می‌پردازند. در جوامعی مانند جمهوری اسلامی ایران، که ساختار قدرت تلاش می‌کند از طریق کنترل زندگی روزمره و مدیریت معنا، ایدئولوژی خود را تثبیت کند، این روند با پیامدهای فرهنگی و سیاسی عمیقی همراه است. پژوهش حاضر با تکیه بر روش کیفی و تحلیل داده‌های کتابخانه‌ای و اسنادی، به بررسی این پرسش می‌پردازد که فناوری‌های نوین ارتباطی چگونه سیاست بازنمایی را با بحران مواجه می‌سازند. یافته‌ها نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی با تقویت روایت‌های غیررسمی و عرفی، نه تنها مشروعیت گفتمان رسمی را زیر سؤال برده‌اند، بلکه زمینه‌ساز شکل‌گیری فضایی شده‌اند که در آن، صداها، متکثر و گاه مخالف، به‌وضوح شنیده می‌شوند. این تحولات، بازتعریفی از قدرت، معنا و هویت در جامعه معاصر ایرانی را رقم زده‌اند و از ظهور دوره‌ای حکایت دارند که در آن انحصار معنا بخشی دیگر در اختیار حاکمیت نیست.

* **استناد:** عباسی، رضا (۱۴۰۴). قدرت، سیاست بازنمایی و زندگی روزمره در ایران، *فصلنامه سیاست*، ۵۵ (۲)، ۴۹۲-۴۶۳.

<http://doi.org/10.22059/JPQ.2020.300954.1007574>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

در قرائت رهبران انقلاب و در منظومه فکری ایدئولوگ‌های آن، ایجاد جامعه اسلامی و تربیت انسان معیار، نمودی مشخص و پررنگ داشت. سازوکار انقلاب و کارگزاران آن برای رسیدن به چنین غایتی، تألیف زنجیره‌ای از مفاهیم، نظامی از نمادها و مجموعه‌ای از مناسک برای ایجاد چنین جامعه‌ای با چنان انسانی بود. شارحان اصلی نظم جدید، با تأویلی انسان‌شناسانه از فرهنگ، از تولید نوعی سیاست بازنمایی مبتنی بر «فرهنگ والا» با ریشه انقلابی دفاع کردند که هدف آن منظومه‌ای از رهنمودهای پاس‌دارنده نظارت سیاسی و انضباط خاص انقلابی بود. در پرتو این سیاست بازنمایی، قانون اساسی در وضعیتی استثنایی به رشته تحریر درآمد و راه حل تأسیس جامعه نمونه، نفی، طرد و حذف نظم نمادین گذشته شد. هنر و به‌ویژه موسیقی و سینما، نوع پوشش، سبک‌های دین‌داری، ارزش‌های زندگی خصوصی و هنجارهای زندگی عمومی و... همه و همه در فرایند قانونگذاری دست‌خوش تغییری بنیادین شد.

این نظام بازنمایی مبتنی بر امر قدسی کمک کرد تا واکنش‌های فرهنگی به غرب به‌مثابه دشمن، «طبیعی»، «عادی»، «خودآگاه»، و مطابق با «عقل سلیم» شود. حاصل این پراکتیک‌های بازنمایی، شکل‌گیری و تثبیت معانی بالقوه متخاصم در احساسات و عواطف جمعی جامعه، و حفظ و بازتولید نوعی ترس و اضطراب از پذیرش سازش با دشمن و ارزش‌ها و شیوه زندگی غربی در جامعه بود. گروه‌هایی از جامعه نیز که در پی زیستی موازی با ارزش‌های فرهنگی نظام حکم بودند، تلاش می‌کردند یا آن را از نگاه موشکافانه قدرت حاکم دور نگاه دارند و یا با علنی کردن آن، خود را در معرض اقدامات تنبیهی آن قرار دهند. بنابراین دهه اول انقلاب، دهه هژمونی کامل اشکال فرهنگ انقلابی و سیطره مضامین اسلامی در زندگی روزمره بود.

این سیاست بازنمایی در وضعیت پساجنگ، در نقطه‌ای بازاندیشی شد و آن همان استلزاماتی بود که در جریان «زندگی اقتصادی» پدیدار می‌شد. زمانه پرآشوب پس از انقلاب اسلامی و سپس جنگ تحمیلی، تمام امکانات کشور را متمرکز بر وجوهی کرد که برای ادامه حیات انقلاب، لازم و ضروری بود. وضعیت جنگی، چنان زندگی خصوصی و عمومی ایرانیان را متأثر ساخته بود که رواج سبک‌هایی از زندگی در لایه‌های درونی خانواده‌های ایرانی و مصرف کالاهای فرهنگی مغایر با قرائت رسمی از فرهنگ، معضل چندانی برای نظام سیاسی ایجاد نمی‌کرد. ولی آنچه مهم به‌نظر می‌آید، رشد لایه‌های حاشیه‌ای فرهنگی بود که در خفا به استمرار نظم نمادین گذشته پرداخته و با بازتولید آن نظم، تفسیر خود از جهان را با آن درمی‌آمیختند. روند نادیده گرفته شدن لایه‌های حاشیه‌ای فرهنگی و ارزشی چندان به درازا نکشید. روح زمانه در دوران پس از جنگ، سیاست بازنمایی و جهان اجتماعی دیگر طلب می‌کرد. «صلح»، در ذات خود

خواسته‌هایی چون رفاه، امنیت، گسترش رابطه با جهان، تنوع در اوقات فراغت و ... در پی آورد و به مرور، صداها و متفاوتی در حوزه عمومی به گوش رسید.

روند گسترش معانی فرهنگی متکثر در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ شمسی تشدید شد و با بسط تاریخی فناوری در جامعه ایران دگرگونی ساختاری حوزه عمومی عمق و شدت خاصی یافت. آشکار است که زیست ارزش‌های غیررسمی در کنار ارزش‌های رسمی، تا زمانی که به وضعیت غالب زندگی روزمره در یک جامعه خاص تبدیل نشود، معضلی برای نظام سیاسی مستقر به همراه نخواهد داشت. اما به نظر می‌رسد این وضعیت در جامعه ایران امروز به واسطه گسترش فناوری‌های ارتباطی تبدیل به بحران شده است. به روایتی دیگر، میانجی فناوری، به پدیدارشدن سبک‌هایی از زندگی در حوزه عمومی کمک کرده که در گذشته، در حاشیه زندگی خصوصی قرار داشت، ولی هم‌اکنون در کانون زندگی حداقل طبقه متوسط شهری قرار دارد. بر همین اساس، بر خلاف نسل پیشین که تلاش می‌کرد تا ارزش‌های غیرقابل قبول از منظر رسمی را پنهان کرده و یا حداقل در پستوی خانه‌ها و در جمع‌های دوستانه خود آنها را نمایش دهد، به واسطه فناوری ارتباطی، ابایی از برافکندن پرده از آنها ندارد و با جسارتی تمام‌عیار و در حلقه حمایتی گسترده جامعه در حال گذار که ذهنیت‌های مشترکی به دست آورده است، نه تنها آن را حرکتی اعتراضی قلمداد نمی‌کنند، بلکه این وضعیت را طبیعی و بخشی از حق شهروندی خویش به حساب می‌آورند. بدین ترتیب، به موازات بسط تاریخی فناوری در جامعه ایران، رفته‌رفته از «ویژگی‌های انضباطی قدرت سیاسی در جهت تأثیرات راهبردی برای سامان دادن به زندگی روزمره و تعیین شکل‌های مسلط معنا و رفتار کاسته شده» و مقاومت در برابر قدرت و نظم نمادین آن، سویه‌های آشکارتری به خود گرفته است.

با توجه به آنچه گفته شد، در این مقاله تلاش خواهیم کرد تا تأثیرات فناوری‌های نوین ارتباطی بر سیاست بازنمایی و تأثیرات فرهنگی آن را بررسی کنیم. بنابراین این مقاله با استفاده از روش کیفی و داده‌های گردآوری شده به وسیله مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی، به این پرسش پاسخ داده است: فناوری‌های نوین ارتباطی به‌ویژه شبکه‌های اجتماعی، چگونه سیاست بازنمایی را دچار بحران می‌کنند؟

۲. پیشینه پژوهش

به‌صورتی مشخص، در خصوص «تأثیر فناوری بر سیاست بازنمایی قدرت در جامعه ایران»، آثار چندانی در دست نیست. با این حال چه در داخل و چه در خارج از کشور، آثاری منتشر شده است که به‌نوعی با اثر حاضر در ارتباط است.

امر روزمره در جامعه پسا/انقلابی (۱۳۹۵) از عباس کاظمی کتابی است که در آن نویسنده از طریق اشیای موجود در زندگی شهروندان و از خلال روزمرگی‌های افراد جامعه به تحلیل‌های اجتماعی- فرهنگی، سیاسی و اقتصادی دست زده است. نویسنده به‌ویژه در بخش دوم کتاب با کمک اشیای به نشان دادن کلیت فرهنگی جامعه در دهه ۶۰ می‌پردازد و از خلال همین امر روزمره مسائلی چون یکسان‌سازی، نحوه کنترل اجتماعی، اوقات فراغت، اقتصاد روزمینی و زیرزمینی و... را به نمایش می‌گذارد.

زندگی روزمره در ایران مدرن؛ با تأمل بر سینمای ایران (۱۳۸۸) از هاله لاجوردی اثر دیگری است که در آن نویسنده تلاش می‌کند برای فهم زندگی روزمره مردم ایران از دهه ۱۳۷۰ به بعد، دست به فهم بازنمایی سینما از زندگی روزمره ایرانیان بزند. لاجوردی با تمرکز بر نظریات هانری لوفور و اگنس هلر و از رهگذر کاربست آنان در فیلم‌های همچون کاغذ بی‌خط، سارا، دو زن، چتری برای دو نفر، لیلا و زیر پوست شهر به ارائه تحلیلی از تصویر زنان، کنش‌های اجتماعی، مشکلات و موانع فرهنگی پیش روی آنان در جامعه، تأثیر حیاتی انقلاب ایران و تأثیر قوانین قضایی بر زندگی روزمره آنان پرداخته است.

کتاب مهم دیگری که در این زمینه از اهمیت زیادی برخوردار است سیاست و فرهنگ در ایران معاصر؛ چالش علیه وضع موجود^۱ (۲۰۱۵) به ویراستاری عباس میلانی و لری دیاموند است. نویسندگان این کتاب به‌ویژه در فصل نقش شبکه‌های اجتماعی؛ افسانه یا واقعیت^۲ و فصل انقلاب و موسیقی: یک اودیسه شخصی^۳، ضمن تشریح شرایط فرهنگی ایران پس از انقلاب، به توصیف چالش‌های قدرت مستقر با برخی از نمادهای فرهنگی همچون سینما، موسیقی، شبکه‌های اجتماعی و ... پرداخته‌اند و تبعات سیاسی فرهنگ در ایران معاصر را به بحث و ارزیابی بگذارند.

کتاب دیگری که با تمرکز بر وضعیت ایران به نگارش درآمده است و با این پژوهش در ارتباط است، انقلاب فرهنگی در ایران؛ فرهنگ عامه معاصر در جمهوری اسلامی^۴ (۲۰۱۳) ویرایش آنابلا سربرنی^۵ و معصومه طرّفه است. نویسندگان این کتاب با تمرکز بر زیست فرهنگی موازی با قرائت رسمی از فرهنگ، به بررسی انتقادی چالش‌های فعالان فرهنگی با نظام سیاسی

1. Politics and Culture in Contemporary Iran: Challenging the Status Quo

2. The Role of Social Media: Myth and Reality

3. The Revolution and Music: A Personal Odyssey

4. Cultural Revolution in Iran: Contemporary Popular Culture in the Islamic Republic

5. Urban Culture in Tehran: Urban Processes in Unofficial Cultural Spaces

پرداخته‌اند و از رهگذر فصولی در مورد زنان، جنسیت، شبکه‌های مجازی، موسیقی، سینما، اوقات فراغت جوانان و ... تلاش کرده‌اند تا تصویری از وضعیت فرهنگی ایران امروز به‌دست دهند. کتاب فرهنگ شهری در تهران؛ فرایندهای شهری در فضاها، فرهنگی غیررسمی (۲۰۱۸) ویرایش سیدحسین ایرج معینی، مهران عارفیان، بهادر کاشانی و گلنار عباسی، کتابی پراهمیت است که با رویکرد این رساله ارتباط زیادی دارد. نویسندگان این کتاب ضمن نشانه‌شناسی و معنایابی فعالیت جوانان در کافه‌ها کتابفروشی‌های خیابان انقلاب، استودیوهای موسیقی زیرزمینی، گالری‌های نقاشی و سایر فعالیت‌های فرهنگی، تلاش کردند تا این فعالیت‌ها را در قالب مفهوم «مقاومت شهری» در برابر قدرت فرهنگی حاکم صورت‌بندی کنند و توصیفی از زیست فرهنگی جایگزین، ارائه دهند.

کتاب رسانه‌های اجتماعی در ایران؛ سیاست و جامعه پس از سال ۲۰۰۹^۱ (۲۰۱۵) به ویراستاری دیوید فریس و بابک رحیمی نیز اثر دیگری است که باید توجه ویژه‌ای به آن معطوف کرد. این کتاب به بررسی این مسئله می‌پردازد که زنان، جوانان، مخالفان، هنرمندان و حتی بازیگران دولتی در ایران از فناوری رسانه‌های اجتماعی چگونه استفاده می‌کنند و این رسانه‌ها، زندگی سیاسی و روزمره ایرانیان را به چه اشکالی، به‌ویژه پس از انتخابات جنجالی ریاست جمهوری سال ۱۳۸۸، متأثر ساخته است.

علاوه بر آثار مذکور مجموعه‌ای از آثار نیز وجود دارند که بیشتر روایتگر خاطرات شخصی و مواجههٔ راویان با سبک‌هایی از زندگی در جامعه به‌ویژه شهری ایران است که به‌طور معمول در خفا و به دور از چشمان حاکمیت در جریان بوده است. برای نمونه آزاده معاونی در کتاب جهاد رژ لب^۲ (۲۰۰۵) فرهنگ یک طبقه از جوانان شهرنشین ایرانی را نشان می‌دهد که به مقررات شدید دربارهٔ حجاب اسلامی و آرایش، روابط جنسی، مواد مخدر و محدودیت آزادی بیان و عقاید، بی‌اعتنا هستند و در مراودات شخصی خود به بازنمایی شکلی متفاوت از روابط اجتماعی می‌پردازند که قدرت حاکم سعی دارد آن را از طریق تربیون‌های رسمی خود پیگیری کند. یا در نمونهٔ تقریباً مشابهی کاوه بسمانجی در کتاب اندوه تهران: فرهنگ جوانان در ایران^۳ (۲۰۰۵) از رهگذر نوعی پژوهش میدانی و مصاحبه با جوانان ایرانی به ترسیم فعالیت‌هایی مانند رقص، معاشرت مختلط، پارتی‌ها و مهمانی‌های شبانه و به‌طور کلی مصرف فرهنگی جوانان طبقات متوسط و بالای شهری می‌پردازد که از نظر او به‌دلیل تمایل به آزادی بیشتر و جست‌وجوی

1. Social media in Iran : politics and society after 2009.

2. Lipstick Jihad: A Memoir of Growing Up Iranian in America and American in Iran is Iranian-American

3. Tehran Blues: Youth Culture in Iran

دنیایی متفاوت از پدران خود، از پتانسیل زیادی برای شورش علیه قدرت سیاسی برخوردارند. به‌طور کلی این دسته از آثار نمای مناسبی از زندگی زیرزمینی و تفریحات جوانانی ارائه می‌دهد که در حاشیه فرهنگی بازنمایی‌های رسمی قرار دارند.

تمامی آثاری که ذکر آن رفت اگرچه به‌نوعی با پژوهش حاضر در ارتباطاند، اما هیچ‌کدام نتوانسته‌اند اهدافی را که این رساله دنبال می‌کند، عملی کنند. به‌عبارت دیگر، اگرچه این آثار داده‌های مناسبی را برای پیشبرد بحث در اختیار نویسنده قرار می‌دهند اما تلاش‌های آنان سمت و سویی متفاوت داشته است. برخی از این نویسندگان مانند عباس کاظمی و هاله لاجوردی به‌دلیل پیوندهای عمیق خود با مطالعات فرهنگی بیشتر از این منظر روایتی از زندگی روزمره ایرانیان به‌دست داده‌اند، برخی دیگر همچون ادیب‌زاده و قانون‌پرور بیشتر از منظر نقد ادبی و پرداخته‌اند. گروه دیگر (شامل میلانی، دیاموند، طرفه، سربرنی) نیز بدون ارائه مباحث در چارچوبی منسجم، صرفاً به جمع‌آوری مجموعه مقالاتی از نویسندگان مختلف پرداخته‌اند تا هریک برش‌هایی از تاریخ فرهنگی جمهوری اسلامی ایران با تمرکز بر مسئله سانسور و مقاومت فرهنگی در برابر سیاست‌های حاکم را نقد و ارزیابی کنند. آنچه رساله حاضر را از آثار ارائه‌شده متمایز می‌سازد تلفیق حوزه‌های جامعه‌شناسی سیاسی، مطالعات فرهنگی و مطالعات در خصوص شبکه‌های اجتماعی به‌منظور پاسخ به مسئله اصلی پژوهش است، چراکه معتقد است بدون توجه به چندلایه بودن مسئله فرهنگ و تغییرات اجتماعی و نیز پرسش‌های پیرامون آن‌ها، هرگونه تلاشی برای طرح مسئله و ارائه پاسخ به آن، شکلی ناکام و ناتمام به خود خواهد گرفت. به‌عبارت دیگر تلاش شده است تا تحلیل‌های موجود در پژوهش، قدرت سیاسی و کنش‌های شهروندان را در پیوند با یکدیگر قرار دهد و از رهگذر رابطه قدرت-مقاومت به صورت‌بندی نقش شبکه‌های اجتماعی در میدان سیاست‌ورزی ایران امروز بپردازد.

۳. ادبیات نظری پژوهش

۳.۱. فناوری، زندگی روزمره و بحران در سیاست بازنمایی

ظهور مفاهیمی همچون جامعه نمایشگاهی^۱ برنارد هارکورت^۲، صورت زندگی دیجیتالی^۳

1. expository society
2. Bernard E. Harcourt
3. Digital life

مایکل لینچ^۱، جامعه شبکه‌ای^۲ مانوئل کاستلز^۳، روان‌سیاست دیجیتال^۴ بیونگ چول هان^۵، پلورالیسم آشوب^۶ هلن مارگتس^۷ و همکاران، ادهوکراسی^۸ زینب توفکسی^۹ و حوزه عمومی دیجیتالی^{۱۰}، همگی نشانه‌هایی از ورود به دورانی است که در آن اینترنت و فضای مجازی، یکی از بازیگران اصلی سامان‌دهی زندگی انسان و برداشت آنان از جهان خواهد بود. از سوی دیگر، با اینکه در خصوص اثرگذاری این فناوری جدید بر زندگی روزمره افراد اختلاف نظری وجود ندارد، اما در شکل اثرگذاری و نوع تعامل انسان و اینترنت، همچنان اختلافات دامنه‌داری در میان پژوهشگران این حوزه وجود دارد. برای نمونه برنارد هارکورت در کتاب خود با عنوان *عریان؛ میل و نافرمانی در عصر دیجیتال*^{۱۱} (۲۰۱۵) با مرور نظریات مختلف در خصوص شکل جامعه و نظم انسانی به‌ویژه نظریات افرادی همچون «گی دبور»^{۱۲} و جامعه نمایش^{۱۳}، «میشل فوکو و جامعه انضباطی» و «ژیل دلوز»^{۱۴} و «جوامع کنترلی»^{۱۵}، دوران جدید را که با محوریت فضای دیجیتال صورت‌بندی می‌شود، «جامعه نمایشگاهی» می‌نامد (Harcourt, 2015: 19). از نظر هارکورت در این جامعه جدید، حریم خصوصی دیگر یک ارزش تلقی نمی‌شود و افراد با این توهم که در دنیای آزاد در حال زندگی هستند، دست به خودافشاگری می‌زنند. هارکورت در این کتاب به دنبال آگاه کردن افراد از خطرهایی است که پیوند میان دولت و بخش‌های خصوصی و استفاده و سوءاستفاده آنان از اطلاعات موجود در فضای مجازی می‌تواند در پی داشته باشد (Harcourt, 2015: 32-58). مایکل لینچ نیز در صورت‌بندی خود از زندگی دیجیتالی بر روی این مسئله انگشت می‌گذارد که جامعه دیجیتالی باز، انسان‌ها را به قبایل مجزا و جدا از هم تبدیل کرده و این تکه‌تکه شدن، بهترین موقعیت را برای گسترش نظارت‌های حکومتی فراهم کرده است. از نظر لینچ قدرت‌های حاکم با دست‌کاری جریان عظیم داده‌ها که در دنیای دیجیتال در جریان بوده و از دسترس افراد معمولی خارج است، به شکل‌دهی افکار عمومی و پی‌ریزی تبلیغات موردنظر خود می‌پردازد (Lynch, 2019: 109-221).

1. Michael P. Lynch
2. Network Society
3. Manuel Castells
4. digital Psychopolitics
5. Byoung- Chul han
6. Chaotic pluralism
7. Helen Margetts
8. Adhocracy
9. Zeynep Tufekci
10. Digital public sphere
11. Exposed: Desire and Disobedience in the Digital Age
12. Guy Debord
13. society of the spectacle
14. Gilles Deleuze
15. societies of control

در کنار چنین رویکردهایی به اینترنت و نقش آن به عنوان ابزاری در دست قدرت‌های حاکم برای کنترل و به انفعال کشیدن شهروندان و ترسیم فضای مجازی به عنوان نوعی سراسرین دیجیتال^۱، می‌توان به مجموعه ایده‌هایی اشاره کرد که برای شهروندان و عاملان خارج از قدرت، در پویایی‌های اجتماعی و سیاسی نقش قائل‌اند. بر اساس دیدگاه‌های مذکور، اگرچه اینترنت و فضای دیجیتال جدید امکاناتی را در اختیار قدرتمندان در جهت نظارت و کنترل بر جامعه قرار داده، اما همزمان، فضاهایی را در جهت مقاومت مجازی^۲ و نوعی کنش ضدهرژمونیک^۳ فراهم ساخته تا افراد در فضای جدید، دست به کنش بزنند. ظهور اینترنت به مثابه نوعی فضای عمومی دیجیتالی، شرایطی را به وجود آورده است که شهروندان بتوانند در فضایی غیررسمی و دور از دخالت حاکمان به بحث و تبادل نظر بپردازند و به صورت‌بندی اعمالی روی آورند که در پاره‌ای از مواقع نظم حاکم را دچار اخلال کند. هلن مارگتس و همکاران او در کتاب *آشفستگی سیاسی؛ رسانه‌های اجتماعی چگونه به کنش‌های جمعی شکل می‌دهند؟*^۴ (۲۰۱۵) نشان می‌دهند مدلی از دموکراسی در عصر سیطره شبکه‌های اجتماعی در حال ظهور است که آنان با الهام از نظریات پلورالیستی آن را پلورالیسم آشوب نامگذاری می‌کنند (Margetts et al., 2016: 203-213). بر اساس این مدل، پلورالیسم آشوب در ویژگی‌های همچون تنوع و ناهمگونی با مدل‌های کلاسیک پلورالیستی اشتراک دارد، اما به دلیل مشخصه‌هایی همچون فردگرایانه بودن، شخصی بودن، غیررسمی بودن و بی‌رهبر بودن آن، به مراتب بی‌نظم‌تر، پیش‌بینی‌ناپذیرتر و ناپایدارتر از مدل‌های پیشین است (Margetts et al., 2016: 196-198). همچنین اگرچه پلورالیسم کلاسیک مدلی از دموکراسی مبتنی بر گروه‌ها^۵ و احزاب سیاسی رسمی بود، اما پلورالیسم آشوب با عبور از مرزهای رسمی سیاست، نقش شهروندان عادی و اعمال خرد^۶ آنان را در فرایندهای سیاسی و اجتماعی برجسته می‌کند. زینب توفکسی نیز با وضع مفهوم ادهوکراسی در کتاب *توییتر و گاز اشک‌آور: قدرت و شکنندگی اعتراضات شبکه‌ای*^۷ بر رابطه میان اعتراض با رسانه‌های دیجیتال انگشت می‌گذارد و به ارائه صورت‌بندی جدیدی از کنش‌های شهروندان در عصر رسانه‌های اجتماعی می‌پردازد. او اعتراضات عصر دیجیتال را شکل نوین و متمایزی از اعتراضات می‌داند که با نسخه‌های پیشین آن متفاوت است و رسانه‌های اجتماعی و فناوری‌های دیجیتال اساساً ماهیت کنش جمعی را تغییر داده‌اند. در ادهوکراسی که به معنای یک ساختار سازمانی منعطف و بدون

1. The digital Panopticon

2. Virtual Resistance

3. Counterhegemonic

4. Political Turbulence: How Social Media Shape Collective Action

5. group-based

6. Tiny act

7. Twitter and tear gas: The power and fragility of networked protest

رویه‌ها و سیاست‌های بوروکراتیک رسمی است، شهروندان با نوعی سازماندهی فضای کنش رقیب، در مواجهه با فضاهاى رسمی که اغلب تحت تصرف قدرت حاکم است، می‌توانند صدای خود را به گوش‌ها برسانند و با امکان نوعی «سازماندهی بدون سازمان»^۱ هژمونی حاکم را با چالش مواجه سازند (Tufekci, 2017: xiii). به تعبیر نویسنده «جنبش‌ها دیگر نیازی به حضور سازمانی و سازماندهی رسمی ندارند تا روایت‌های خود را به‌طور گسترده ارائه دهند» (Tufekci, 2017: 205) و به‌واسطه فضای جایگزین مجازی، انحصار رسانه‌های جمعی را مختل می‌کنند.

دخالت قدرت‌های حاکم و شرکت‌های بزرگ در عصر دیجیتال و دستکاری و سوءاستفاده از اطلاعات و داده‌ها در جهت کنترل و نظارت بر افکار عمومی، مسئله‌ای نیست که بتوان به‌سادگی آن را رد کرد. اما با توجه به اهداف این پژوهش، اتخاذ رویکرد پلورالیستی به پدیده اینترنت و تصور آن به‌عنوان فضایی برای مقاومت در برابر سلطه، ابزار تحلیلی مناسب‌تری را در اختیار ما قرار می‌دهد. اینترنت به‌عنوان فضایی که به‌طور نسبی خارج از سلطه قدرت‌هاست، در مقام نوعی فضای عمومی دیجیتالی، محملی برای گونه‌ای از تکثرگرایی فراهم می‌آورد که در آن گستره متنوع و متکثری از افکار، عقاید، هویت‌ها، روابط قدرت، مناسبات جنسیتی، سبک‌های زندگی و ... امکان ظهور و بروز می‌یابند و با سرایت و گسترش این اشکال به سایر افراد و هویت‌یابی آنان با یکدیگر (Castells, 2014)، به شکلی تدریجی اینترنت به فضایی برای مقاومت در برابر قدرت در زندگی روزمره تبدیل می‌شود.

این تصویر از اینترنت در ترکیب با دو مفهوم روایت‌های آشکار^۲ و روایت‌های نهانی^۳ که جیمز سی. اسکات^۴ در کتاب *سلطه و هنر مقاومت: روایت‌های نهانی*^۵ ارائه کرده است برای تحلیل جامعه امروز ایران و بحران در سیاست بازنمایی جمهوری اسلامی ایران مناسبی تمام دارد. او با تمایز میان روایت‌های آشکار و روایت‌های نهانی، روایت آشکار را تصویری تملق‌آمیز و هماهنگ می‌داند که صاحبان قدرت تمایل دارند در حوزه عمومی بازنمایی کنند. این تصویر از این حیث مورد نیاز صاحبان قدرت است که با نشان دادن جلوه‌هایی از سلطه خود بر حوزه عمومی و حذف نشانه‌های تفرقه و ضعف، این پیام را به مخالفان خود ارسال کنند که هرگونه نافرمانی آشکار از نمودهای ظاهری سلطه می‌تواند تبعات سنگینی برای آنان داشته باشد (Scott, 1978: 68-78). از همین رو، قدرت حاکم نوعی روایت رسمی را ایجاد می‌کند که در آن شواهد زیادی از میل و رضایت فرودستان برای تمکین و فرمان‌برداری از این روایت رسمی تعبیه شده

1. organize without organizations

2. public transcript

3. Hidden Transcripts

4. James C. Scott

5. Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts

است (Scott, 2017: 98). در مقابل این روایت آشکار، نوعی روایت نهانی وجود دارد که فرودستان در آن، زندگی واقعی و اصیل زندگی خود را بازنمایی می‌کنند. در روایت نهانی که در بیرون از فضاهای رسمی تحت سیطره قدرت حاکم شکل می‌گیرد، نوعی از فرهنگ سیاسی پدیدار می‌شود که با فرهنگ سیاسی رسمی تفاوت دارد. در این وضعیت، فرودستان به بازنمایی ویژگی‌هایی همچون خشم، انتقام، توهین و تحقیر نسبت به حاکمان و ... می‌پردازند که در حضور اربابان قدرت امکانی برای عملی کردن آن وجود ندارد (Scott, 2017: 31). اهمیت روایت نهانی، در وضعیتی نهفته است که روزی این روایت‌های نهانی به روایت آشکار تبدیل می‌شوند و پوسته سخت هارمونی و نظم حوزه عمومی را در هم می‌شکنند.

در مورد جمهوری اسلامی ایران، به نظر می‌رسد با گسترش شبکه‌ای اجتماعی به عنوان فضای رقیب حوزه رسمی، حفظ ظواهر هژمونی با چالش‌هایی مواجه شده است و این شبکه‌ها به بازتولید و گسترش اشکال و روابط فرهنگی می‌پردازند که تا پیش از ظهور رسانه‌های ارتباطی جدید، شکلی نهانی داشت و امکان بروز و ظهور آن در زندگی روزمره وجود نداشت. اما امروزه به واسطه فضاهای جایگزین مجازی، شکلی آشکار به خود گرفته است و در حال گسترش است. در وضعیت جدید: کلان-روایت قدرت حاکم به چالش کشیده می‌شود، انحصار تعریف و نامگذاری پدیده‌ها توسط مراجع رسمی دچار فروپاشی می‌شود، مناسبات دوست-دشمن شکل تازه‌ای می‌یابد، اعمال خرد در جهت نقض روابط اجتماعی به واسطه سرایت از طریق فضای اینترنت و شبکه‌های اجتماعی به بحران‌های بزرگ تبدیل می‌شود، پرده‌ها کنار می‌روند و روایت‌های نهانی شکلی آشکار به خود می‌گیرند و در نهایت نوعی از درام اجتماعی در عرصه مجازی و حقیقی به جریان می‌افتد.

۴. یافته‌ها

۴.۱. آغاز فرایند نهادسازی و حذف مظاهر غربی در زندگی روزمره (۱۳۵۷-۱۳۶۸)

سخنرانی امام خمینی (ره) در ۱۲ بهمن ۵۷ در بهشت‌زهرا و ترسیم آینده انقلاب توسط ایشان، دارای نشانه‌هایی بود که مشخص بود یکی از حوزه‌هایی که انقلاب نوپا با جدیت به آن توجه و رسیدگی می‌کند مسئله فرهنگ، زندگی روزمره و نحوه گذران اوقات فراغت خواهد بود.

در این دوره صنعت سینما تحت فشار قرار گرفت و فعالیت آن به شدت محدود شد (Ejlali, 2014: 119-121) و بسیاری از آنها تعطیل شدند. موسیقی و به ویژه موسیقی پاپ طرد و با مداخلات سنگین قدرت حاکم مواجه شد و با تأسیس «مرکز سرود و آهنگ‌های انقلابی» ذیل وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۶۱ (Namjoo, 2015: 188) تلاش شد تا فضا برای ظهور و گسترش موسیقی انقلابی فراهم آید (Siamdoost, 2017: 99-100). بساط کافه‌ها و

کافه‌نشینی به‌عنوان سنتی غربی و وارداتی که توسط جریان روشنفکر ترویج می‌شد. به‌طور کلی برچیده شد (Iradj Moeini *et al.*, 2018: 50). زنان و شکل حضور آنان در اجتماع نیز در این دوره از مداخلات قدرت حاکم متأثر شد (Harris, 2019) و با حذف آنان از عرصه عمومی (Kian, 2013: 44-45) در بسیاری از حوزه‌های رسمی و فعالیت‌های عمومی حضور زنان کم‌رنگ شد و با اتخاذ سیاست‌های سختگیرانه در زمینه حجاب، تلاش شد تا شکل حضور آنان در اجتماع تابع قیدوبندهایی شود.

اگرچه سیاست‌های فرهنگی قدرت حاکم، در حوزه عمومی و نماهای بیرونی زندگی روزمره می‌توانست تصویری یکپارچه از خود به‌عنوان «جامعه‌ای اسلامی» نمایش بگذارد، اما در ورای وضعیت استثنایی انقلاب و جنگ، و در زیر پوست شهر، گروهی از شهروندان در فضاهای درونی و خصوصی خود، اشکال فرهنگی مغایر با قرائت رسمی از فرهنگ را بازنمایی می‌کردند. استفاده از دستگاه ویدیو و مصرف فرهنگی فیلم‌های هندی و تولیدات قبل از انقلاب یکی از نمودهای اصلی این وضعیت بود (Kazem, 2016). به‌ویژه مفهوم «پتو یا بقچه» که دستگاه ویدیویی که کرایه و یا از آشنایی قرض گرفته شده بود، در درون آن پیچیده می‌شد، نمادی از پنهان‌کاری و ابزاری برای دور زدن قوه قهریه بود. در کنار ویدئو، برگزاری کنسرت‌های پاپ و راک زیرزمینی، خرید و فروش غیرقانونی نوارهای کاست نسلی از خوانندگان پیش از انقلاب که موسیقی لس‌آنجلسی را بنیان گذاشتند (Samim, 2013)، رقص و کلاس‌های رقص زیرزمینی (Mozaffari, 2013: 99-100) همگی از فعالیت‌هایی بودند که افراد از رهگذر آنها به بازنمایی زندگی روزمره و روایت‌های پنهانی خود اقدام می‌کردند.

به‌طور کلی در این دوره، به‌دلیل اتفاق نظر گروه‌های سیاسی اسلام‌گرا در خصوص مسئله فرهنگ و اتخاذ سیاست‌های فرهنگی فراگیر پس از اخراج گروه‌های لیبرال از سطح حاکمیت (Bashiriyeh, 2019: 217-250)، و نیز شرایط ویژه انقلابی و جنگی، سیاست بازنمایی قدرت حاکم دچار چالش نشد. همچنین گروهی از شهروندان نیز که به زندگی فرهنگی متفاوت گرایش داشتند، تلاش می‌کردند ظواهر هژمونی را رعایت کنند و برای دوری از مواجهه با قوه قهریه، به بازنمایی زندگی مورد علاقه خود در لایه‌های خصوصی روابط اجتماعی بپردازند.

۴.۲. بازاندیشی در سیاست‌های انقلابی و تکثرگرایی کنترل شده در زندگی روزمره (۱۳۶۸-۱۳۸۴)

با پایان جنگ، فضا برای فرهنگ و زندگی روزمره، یعنی همان حوزه‌ای که به‌دلیل شرایط جنگی، آنچنان محدود شده بود که بسیاری از عملکردهای آن به عرصه غیرمجاز رانده شده بود، در حال گشوده شدن بود. هاشمی رفسنجانی به‌عنوان معمار دوران موسوم به سازندگی در خطبه

نماز جمعه معروف خود در آبان ماه ۱۳۶۹، آینده جامعه اسلامی را نه بر مبنای «زه‌پرستی و قناعت»، بلکه بر اساس تصویری ترسیم می‌کرد که در آن سویه‌های روشن زندگی این جهانی مورد توجه قرار می‌گرفت. هرچند رفسنجانی برای این هدف خود، به توجیهاتی شرعی تمسک می‌کرد:

«اظهار فقر و بیچارگی کافی است. این رفتارهای درویش‌سلکانه، وجهه جمهوری اسلامی را نزد جهانیان تخریب کرده است. زمان آن رسیده که مسئولان به مانور تجمل روی آورند. از امروز به خاطر اسلام و انقلاب، مسئولان وظیفه دارند مرتب و باوقار باشند ... فرهنگی وجود دارد مبنی بر آنکه آدم‌های متدین و مقدس حزب‌اللهی زندگی‌شان برابر است با جاهای بدمنظره و بی‌زینت و نامناسب. این پدیده فرهنگی می‌گوید حزب‌اللهی بودن یعنی ثرولیده بودن اما این گناه است و اسلام با این طرز تفکر مقابله کرده است».

دوران سازندگی، دوران زمینه‌چینی و به عبارت دقیق‌تر دوران تغییرات گسترده در حوزه‌های مختلف زندگی اجتماعی بود و فرهنگ نیز از این قاعده مستثنا نبود. اگرچه بر اساس تفکرات هاشمی رفسنجانی، رویکرد اقتصادی بر مسائلی همچون فرهنگ و سیاست غلبه داشت، اما این غلبه، به این منزله نبود که عرصه فرهنگ به حال خود گذاشته شود و همان‌گونه که مرتضی مردیپا در مقاله «نقش توسعه اقتصادی در تحول فرهنگی؛ عصر پساجنگ در ایران» می‌گوید تحولات اقتصادی، نقش مهمی در ایجاد تحولات فرهنگی و تحول در تقاضا، ارزش‌ها، رفتارها و سبک زندگی یا نرم‌افزارهای فرهنگی داشت (Mardihya, 2018: 87-88). بنابراین مجموعه‌ای از سیاست‌ها که در این دوره تدوین و اجرا شد، زمینه را برای تغییر سبک زندگی و نوع تعاملات شهروندان در زندگی روزمره فراهم کرد.

برای نمونه سند «اصول سیاست فرهنگی کشور» مصوب ۱۳۷۱ توسط شورای عالی انقلاب فرهنگی، نشان‌دهنده ظهور عناصر و مؤلفه‌هایی در سیاست‌های فرهنگی دوران جدید بود که تا پیش از این امکان ارائه آن به صورت رسمی وجود نداشت تا جایی که برخی این سند فرهنگی را نوعی سند فرهنگی با تم لیبرال می‌دانستند (Moslem, 2002: 167-168). همچنین سند «سیاست‌های اشتغال زنان در جمهوری اسلامی ایران» مصوب ۱۳۷۱/۵/۲۰ قرار داشت که زنان را به چشم «منابع انسانی کشور» (kian, 2013: 45) و نیرویی می‌دید که باید امکان حضور فعالانه آنان در اجتماع و زندگی روزمره فراهم آید. در کنار این موارد، باید به دو مسئله مهم اوقات فراغت و نیز ظهور مصرف‌گرایی و جامعه مصرفی در این دوره اشاره کرد که تأثیرات دامنه‌داری بر روی مسئله فرهنگ و زندگی روزمره در عصر جمهوری اسلامی داشت. در شرح این پدیده‌ها، باید به سیاست‌های شهری غلامحسین کرباسچی در دوران شهرداری تهران (۱۳۶۸-۱۳۷۷) اشاره کرد. علت اهمیت این مسئله در اتخاذ الگوهای شهری بود که به سایر

شهرهای ایران نیز تسری یافت. در گزارش فعالیت مناطق اجتماعی و فرهنگی تهران در آن دوران «بهمصراحت از ضرورت داشتن اوقات فراغتی سالم و مفید سخن گفته شده و راهبرد جدید شهرداری را ایجاد مراکزی برای گذران اوقات فراغت، یا ارائه جایگزینی برای امکانات سنتی ازدسترفته معرفی کرده است» (Mardihya, 2018: 99). یکی این تغییرات شامل احداث پارک‌های بزرگ عمومی بود که هویت فرهنگی داشتند. زیبایی این فضاهای عمومی فرهنگی باعث تشویق فعالیت‌ها در فضای باز شد و زنان و مردان را در کنار هم وارد فضاهای شهری کرد.

علاوه بر این، تأسیس فرهنگسراها در مناطق مختلف و به‌ویژه مناطق محروم جنوب تهران، مسئله‌ای بود که مناقشات دامنه‌دار زیادی را در زمان خود برانگیخت. تأسیس فرهنگسرای بهمن در سال ۱۳۷۰ در محل کشتارگاه تهران، استعاره‌ای از غلبه زندگی بر مرگ بود. فرهنگسرا مکانی بود که در آن قرار بود به نیازهای مردم در زمینه هنر و فرهنگ در دوران جدید به شکلی که تحت نظارت دولت باشد پاسخ داده شود. در این مکان‌ها آموزش‌هایی در زمینه قرآن، موسیقی، نقاشی، بدنسازی و ورزش و کامپیوتر داده می‌شد و گروه‌های کنسرت موسیقی و تئاتر می‌توانستند در آن به اجرا بپردازند. مسرت امیرابراهیمی در پژوهش میدانی خود با نام «تأثیر فرهنگسرای بهمن بر زندگی اجتماعی و فرهنگی زنان و جوانان تهران» اشاره می‌کند که چگونه «بسیاری از زنان منطقه که برای آموزش قرآن به کانون قرآن فرهنگسرا مراجعه کرده‌اند، پس از مدتی با سایر فعالیت‌ها نیز آشنا شدند و خیلی زود جذب کلاس‌های هنری و یا کلاس‌های کامپیوتر و ورزش شدند» (Amirebrahimi, 1995: 21) و در نتیجه فرهنگسراها توانستند فضایی برای زنان ایجاد کنند و آنها را از «زندگی اندرونی» خارج کرده و وارد فضاهای عمومی کنند. همان‌گونه که فریده فرهی اشاره می‌کند «خط زیرین اجرایی شدن این سیاست‌ها نیازمند حرکت‌های دور از قوانین سختگیرانه فرهنگی یا مذهبی در زندگی روزمره مردم و حرکت به سمت رنگ، موسیقی، شادی و ورزش و فعالیت‌های جسمی بود» (Farhi, 2004). همچنین تأسیس مراکز بزرگ خرید و پاساژها خبر از رواج نوعی مصرف‌گرایی، غیرشخصی شدن روابط، مرکزیت یافتن نقش پول در مبادلات و در نتیجه تغییر شکل روابط در زندگی روزمره می‌داد.

موسیقی پاپ نیز که بعد از انقلاب اولین قربانی سیاست‌های فرهنگی جمهوری اسلامی شده بود و در دهه اول انقلاب به‌طور کلی به محاق رفت، بعد روی کار آمدن دولت هاشمی رفسنجانی، توانست گام‌هایی هرچند کوچک را برای به رسمیت شناخته شدن خود بردارد. محمد نوری با انتشار آلبوم «در شب سرد زمستانی» بر مبنای اشعار نیما یوشیج، دکلمه احمدرضا احمدی شاعر نوگرا و موسیقی فریبرز لاچینی توانست پس از سال‌ها شکلی از موسیقی پاپ را از بند ممنوعیت آزاد سازد. همچنین فرهاد مهرداد نیز پس از سال‌ها دوری از فعالیت رسمی، در سال

۱۳۷۰ توانست مجوز آلبوم «خواب در بیداری» را کسب کند و آن را منتشر سازد (Khoshnam, 2018: 445). صداوسیما و نیز در سال ۱۳۷۲ با ریاست علی معلم بر مرکز موسیقی آن، بار دیگر فضاهایی را برای موسیقی پاپ ایجاد کرد (Qaidarloo & Janghorban, 2014: 150). هرچند این فضا بسیار محدود بود و با نشان ندادن سازهای موسیقی اعتراضات فراوانی را برانگیخت. در کنار موسیقی، کافه‌ها و کافی‌شاپ‌ها نیز پس از یک دوره غیبت طولانی در اواسط دوره سازندگی فعالیت خود را از سر گرفتند و به فضایی برای به چالش کشیدن هژمونی فرهنگی قدرت حاکم (Fazeli, 2013: 181-182) تبدیل شدند.

مجموعه اقدامات فرهنگی دولت هاشمی رفسنجانی سرانجام صدای نارضایتی و مخالفت قشرهای مذهبی و سنتی جامعه را برانگیخت و به واکنش رهبری نظام و سلسله سخنرانی‌های ایشان در زمینه تهاجم فرهنگی و نقد تجمل‌گرایی منجر شد (رفیع‌پور، ۱۳۷۶). همچنین سیاست‌های فرهنگی دولت هاشمی، از سوی جریان راست به شدت مورد انتقاد قرار گرفت و به شکل‌گیری گروه‌هایی همچون انصار حزب‌الله انجامید. بنابراین این دولت، جهت حفظ اجماع در میان صفوف حامیان خود، از بسیاری از سیاست‌های خود عقب‌نشینی کرد و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و بخشی از سیاست‌گذاری فرهنگی را به جریان راست سنتی سپرد. با این حال، از رهگذر سیاست‌های فرهنگی این دوره، بخشی از جامعه ایران مسیر متفاوتی را برای زیست خود و مصرف کالاهای فرهنگی انتخاب کرده بود که در دوره اصلاحات نمودی برجسته‌تر یافت.

اگرچه اصلاح‌طلبان با نقد رادیکال دولت هاشمی و به‌ویژه شخصیت اقتدارگرای او پا به عرصه میدان سیاست ایران گذاشتند، اما باید اذعان داشت که به‌ویژه در عرصه فرهنگ، بر شانه‌های اقداماتی ایستاده بودند که از دوره قبل پایه‌گذاری شده بود و بخش عمده پیروزی خود را مدیون گروه‌های شهری و به‌ویژه زنان و جوانانی بودند که به میانجی‌گری سیاست‌های اقتصادی و فرهنگی هاشمی رفسنجانی خود را بازیافتند و اکنون در جست‌وجوی دنیایی بهتر، به پایگاه اصلی حامیان گروه‌های اصلاح‌طلب تبدیل شده بودند. با وجود این، دوران اصلاحات، زمینه‌ساز تغییرات کلیدی و وسیعی در عرصه فرهنگ و زندگی روزمره جامعه ایران شد. در این دوره موسیقی‌های عامه‌پسند رواج گسترده‌ای یافت (Nooshin, 2005: 463)، با گسترش امواج جهانی شدن و ظهور شبکه‌های ماهواره‌ای فارسی‌زبان (Fouzieh, 2012: 12) شبکه‌های داخلی رقیبی قدرتمند یافتند، سازماندهی تفریحات زیرزمینی همچون پارتی‌های شبانه (Michel & Woods, 2011: 118)، موسیقی زیرزمینی (Koosari & Molaei, 2012: 44)، به امری مرسوم در میان بخشی از طبقه متوسط شهری تبدیل شد و به میانجی پدیده نوظهوری به نام اینترنت و وبسایت‌های آپلود آهنگ، شکلی از استقلال در تولید آثار هنری (Namjoo, 2015: 199-202) در جهت بازنمایی تکثر موجود در جامعه ایران فراهم آمد. شمایی از وضعیت جدید را می‌توان از

دریچه نگاه بیگانگانی دید که از تحولات جامعه ایران متعجب می‌شدند (برای نمونه ر.ک: Hegland, 2018: 412-418; Basmenji, 2005: 15).

از نظر پژوهش حاضر، مهم‌ترین پدیده‌ای که در دولت اصلاح‌طلبان همه‌گیر شد و تأثیرات دامنه‌داری را از خود بر جای گذاشت، اینترنت بود. اینترنت، نوعی حوزه عمومی مجازی ایجاد می‌کرد که افراد می‌توانستند خارج از حیطه کنترل نهادهای رسمی به فعالیت بپردازند و ایده‌های خود را با دیگران به اشتراک بگذارند (Haghighi, 2018: 108). این مسئله به‌ویژه در پدیده‌ای نوظهور به نام «وبلاگ‌نویسی» خود را نشان می‌داد. تاریخ‌نویسان وبلاگ فارسی، زمان اولین وبلاگ ایجادشده در زبان فارسی را ۱۶ شهریورماه ۱۳۸۰ می‌دانند، یعنی زمانی که یکی از فارغ‌التحصیلان کامپیوتر دانشگاه صنعتی شریف با نام «سلیمان جریری» اولین وبلاگ فارسی را با پستی با عنوان «weblog (وب‌نوشت) اصلاً یعنی چی؟» بر روی اینترنت قرار داد. از این تاریخ به بعد، شکلی از زندگی روزمره در فضای مجازی به میانجی‌گری دامنه‌ها و وبلاگ‌های اینترنتی ایجاد شد که در آن کمتر شاهد مسائلی همچون سانسور دولتی و خودسانسوری شخصی بودیم (Kelly & Etling, 2015: 141). به عبارت دیگر، در فضای اینترنت افراد می‌توانستند به‌طور شناس یا ناشناس، صاحب تریبونی شوند و تجربیات خود از زندگی را بدون واسطه بازنمایی کنند. بازنمایی‌هایی که گاه بسیار واقعی‌تر از چیزی بود که در رسانه‌های رسمی جریان داشت. بنابراین از همین دوره بود که پدیده فیلترینگ و مسدود شدن سایت‌ها و وبلاگ‌های غیرمجاز آغاز شد. البته شکل برخورد به فیلترینگ محدود نشد و در مواقعی بازداشت و برخورد با گردانندگان وبسایت‌ها و وبلاگ‌های غیرمجاز و نامطلوب در دستور کار قرار گرفت (Eloranta et al., 2015: 21).

در جمع‌بندی از این بخش باید عنوان کرد استفاده از ماهواره‌ها، موسیقی زیرزمینی، پارتی‌ها و مهمانی‌های شبانه، اشکالی از کافه‌نشینی و حتی وبلاگ‌نویسی‌های پنهانی و ناشناس در فضای مجازی، همگی نمودهایی از وضعیتی بود که افراد یا نمی‌خواستند یا نمی‌توانستند امیال خود در زندگی روزمره را عریان کنند و به ارائه تصویری از خود و زندگی‌شان در جهت تقابل علنی با حاکمیت دست بزنند. از سوی دیگر، بدنه‌ای از حاکمیت نیز تلاش می‌کرد تا بخشی از این فعالیت‌های پنهانی شهروندان عادی را نادیده بگیرد و به اصطلاح بر آنها سخت‌گیر و دایره زندگی روزمره عرفی را بیش از پیش محدود نکند. در نتیجه، به‌رغم تحولاتی که در این دوره در اتخاذ و پیگیری سیاست‌های فرهنگی ایجاد شد، این اصلاحات شکلی کنترل‌شده داشت و در درون گفتمان رسمی اتفاق می‌افتاد و در سطح قوه مجریه تلاش می‌شد تا با توجیه شرعی و

فقهی این اصلاحات، حتی‌المقدور از حساسیت گروه‌های رادیکال کاسته شود^۱ و بر روی ویژگی‌های عرفی آن کمتر مانور داده شود. همچنین به‌نظر می‌رسد به‌دلیل پایگاه مذهبی و سنتی گروه‌های درون قدرت از جمله تحول‌خواهان درون دولت‌های سازندگی و اصلاحات، تلاش می‌شد که آزادی‌های فرهنگی از حدود محدود موردنظر آنها فراتر نرود و این‌گونه نبود که تمامی اشکال فرهنگی عرفی در حوزه عمومی به رسمیت شناخته شود. به تعبیر کاوه بسمانجی در کتاب *اندوه تهران: فرهنگ جوانان در ایران (۲۰۰۵)*، در این دوره، شاهد نوعی محیط دوگانه در جامعه ایران بودیم که به تبع آن تقاضاهای دوگانه‌ای نیز شکل می‌گرفت؛ یکی مطالبات واقعی و بدون سانسور جوانان و بخشی از جامعه ایران که زیر پوست شهر شکل می‌گرفت و اگر فرصتی پیش می‌آمد به سطح می‌آمد و دیگری مطالبات مردمی که در ادبیات رسمی حاکمیت جریان داشت و تنها به مواردی محدود می‌شد که قرائت رسمی آنها را برمی‌تابید (Basmenji, 2005: 36). اما وضعیت مذکور دیری نپایید و با ظهور و هجوم شبکه‌های اجتماعی، بازی گرگ و میش بخشی از جامعه و قدرت حاکم به روزهای پایانی خود نزدیک می‌شد و روایت‌های نهانی می‌رفت تا نظم و هارمونی زندگی روزمره رسمی را در هم بشکند و ایجاد بحران کند.

۳.۴. بحران بازنمایی در عصر شبکه‌های اجتماعی (۱۳۸۴-۱۴۰۲)

آبان‌ماه ۱۳۹۵ آیت‌الله خامنه‌ای در جمع مسئولان «جبهه فرهنگی انقلاب» سخنانی را بیان کردند که نشان از بحرانی داشت که سیاست‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران با آن مواجه شده است. ایشان در این سخنرانی با تشبیه فضای مجازی به «قتلگاه نوجوانان و جوانان» و حضور پررنگ «دشمن» در آن، شرایط جنگی را ترسیم کردند که محل منازعه آن در درون فضای جدیدی است که به موازات فضای واقعی باید به نبرد درون آن وارد شد و دشمن را از آن «راند و تاراند». تشبیه فضای مجازی به قتلگاه همچنین نشان از جنگ اعتقادی گسترده‌ای داشت که به‌ویژه در ادبیات شیعه از سابقه‌ای طولانی برخوردار بود. قتلگاه در ادبیات شیعیان به محل و یا گودالی اطلاق می‌شود که سر امام حسین (ع) به دست شمر از بدن جدا می‌شود و از این منظر نماد یک فاجعه بزرگ و یک ترومای تاریخی برای مسلمانان شیعه است. در سخنانی مشابه، احمد خاتمی امام جمعه موقت تهران نیز با تشبیه فضای مجازی به «قتلگاه دین، نظام و ارزش‌ها»، بر لزوم کنترل فضای مجازی و ارائه اینترنت بومی و ایزوله‌شده از مظاهر فرهنگ غربی تأکید کرد. سخنانی از این دست که در ادبیات صاحبان قدرت در ایران به شکل فزاینده‌ای

۱. برای نمونه استفاده از مفاهیمی همچون مدینه‌النبی به جای جامعه مدنی یا مردم‌سالاری به‌جای دموکراسی، تلاش‌هایی بود که برای توجیه شرعی مفاهیم مدرن صورت می‌گرفت.

در حال افزایش است، نشان از بحران بزرگی است که سیاست بازنمایی حاکم را از خود متأثر ساخته است.

به نظر می‌رسد برجسته‌ترین تأثیر شبکه‌های اجتماعی و نقطه آغاز استفاده از آنها در عرصه سیاست‌ورزی ایرانی، انتخابات ریاست جمهوری دهم بود که در آن شبکه‌های اجتماعی چون توئیتر، فیس‌بوک، یوتیوب و سایر شبکه‌ای اجتماعی در فضای واقعی و مجازی تأثیر و نقش برجسته‌ای داشتند. در این انتخابات شبکه‌های اجتماعی عامل حضور پررنگ مردم در انتخابات شدند و از آنها به عنوان ابزار کنش برای ایجاد موج استفاده شد. انتخابات ریاست جمهوری دهم تمرکز سیاست را از شیوه‌های مرسوم به شیوه‌های نوین انتقال داد. در جریان این انتخابات بخش شایان توجهی از مبارزات انتخاباتی نامزدها بر فضای مجازی متمرکز شد و تقریباً هر چهار نامزد انتخاباتی دوره دهم از فیس‌بوک و سایر شبکه‌های اجتماعی چون توئیتر و یوتیوب استفاده کردند. در آن دوره بر اساس آمارها حدود ۲۱ میلیون نفر از جمعیت ۷۰ میلیون نفری ایران به اینترنت دسترسی داشتند (مرکز آمار ایران). هواداران کاندیداها با استفاده از دامنه‌های موجود در شبکه‌های اجتماعی و ایجاد اکانت اقدام به دیوارنویسی، اشتراک گذاشتن تفکرات، ویدیوها، تصاویر و به طور کلی بازنمایی تصویری از سیاست مورد انتظار خود می‌کردند که گاه با آنچه در رسانه‌های رسمی در جریان بود، تضاد داشت. بنابراین رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک و توئیتر به‌ویژه در حوادث ۱۳۸۸ قدرت و توان بسیج‌کنندگی سیاسی خود را به خوبی نشان داده بودند و به همین سبب حاکمیت و به‌ویژه شهروندان را متوجه خود ساخته بودند و آنان دریافته بودند از طریق فیس بوک و دیگر شبکه‌های اجتماعی قادر به بیان راحت‌تر مطالب خود برای هموطنانشان در هر مکانی هستند و کاربران عمده شبکه‌های اجتماعی تلاش کردند تا از منافع و نقش بزرگ شبکه‌های اجتماعی برای تبلیغات و نیز بازنمایی سبک زندگی موردنظر خود بهره بگیرند (Kamalipour, 2010: 127).

با متنوع شدن و گسترش شبکه‌های اجتماع سال‌های بعدی، حاکمیت با چالش‌های گسترده‌ای برای مقید ساختن شهروندان به رعایت ظواهر هژمونی در زندگی روزمره مواجه گشت. به‌ویژه تلگرام و اینستاگرام که بر خلاف فیس‌بوک شکلی عوامانه‌تر داشتند و به دلیل سهولت استفاده و جذابیت فضای آن توانستند به زبان مشترک بین نسلی تبدیل شوند و باب نوعی مفاهمه و گفت‌وگو را میان نسل جوان، میانسال، کهنسال و میان گروه‌های روستایی و شهری برقرار کند، به ابزارهایی تهدیدآمیز در جهت استمرار هژمونی فرهنگی قدرت حاکم مبدل گشتند. به‌ویژه از نظر حاکمیت، «مسئله سبک زندگی» و ابراز و نمایش هویت‌های مبتنی بر سبک زندگی غربی در شبکه‌های اجتماعی، در کانون این تهدیدات قرار دارد. ضریب نفوذ این دو رسانه اجتماعی به حدی است که برای نمونه خبرگزاری الجزیره طی گزارشی به این موضوع

پرداخت که چگونه تلگرام توانسته است قواعد زندگی اجتماعی در ایران را دگرگون کند (Algazeera, 1 April 2018).

«جنگ آب‌پاشی در تهران (۱۳۹۰)، صفحه فیس‌بوک آزادی‌های یواشکی و بازنمایی گسترده تصویر بدون حجاب زنان در آن (۱۳۹۳)، میتینگ دختران و پسران دهه هفتادی و هشتادی در مجتمع کوروش (۱۳۹۵)، کارزار اینستاگرامی چهارشنبه‌های سفید در جهت پیاده‌روی بدون حجاب در ایران (۱۳۹۶)، مسئله دختران خیابان انقلاب (۱۳۹۶)، پخش گسترده تصاویر رقص و پیاکوبی کودکان با آهنگ جنتلمن ساسی مانکن (۱۳۹۸)، جنبش زن، زندگی آزادی (۱۴۰۱) و ...» تنها بخشی از چالش‌هایی بود که سیاست بازنمایی حاکمیت در عصر سیطره شبکه‌های اجتماعی با آن مواجه شده، به‌طوری‌که عالی‌ترین مقام‌های حاکمیتی و حتی مراجع تقلید را نیز وادار به واکنش کرده است. در ادامه یکی از مهم‌ترین نمودهای ایجاد بحران در سیاست بازنمایی قدرت حاکم به میانجی شبکه‌های اجتماعی را بررسی می‌کنیم تا نشان دهیم چگونه برخی از تابوهای فرهنگی به‌واسطه فضاهای جدید مجازی توانستند ظواهر هژمونی را به چالش بکشند و به تعبیر حال استمرار سیاست بازنمایی قدرت حاکم را به واسطه نمودهای فرهنگی و تولید معناهای جدید با بحران‌های مواجه سازند.

۴.۴. بحران در بازتولید اسطوره حجاب اسلامی در شبکه‌های اجتماعی

شکل حضور زنان در اجتماع و انتخاب نوع پوشش آنان از همان ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی، مورد توجه قدرت حاکم قرار گرفت. همان‌گونه که در فصول پیشین عنوان شد، بخشی از بدنه اجتماعی زنان تمایلی نداشت تا به قواعد انضباطی جدید تن دهد و در نهایت استفاده از ابزارهای قهری بود که توانست آنان را به حاشیه براند و نمای بیرونی جامعه اسلامی را یکدست سازد. به مرور زمان استفاده از اشکال ترویجی پوشش توسط قدرت حاکم، شکلی اسطوره‌ای به خود گرفت و تلاش شد تا مدل خاصی از حضور در اجتماع، به‌عنوان امری طبیعی و غیرتاریخی نشان داده شود. ترویج نوعی رمزگان فرهنگی مبتنی بر حجاب اسلامی از طریق نهادهای فرهنگی حاکمیتی همچون حوزه‌های علمیه، سازمان تبلیغات اسلامی، دیگر مراکز فرهنگی وابسته به نهادهای اسلامی-انقلابی و نیز دستگاه‌های تبلیغاتی در صداوسیما جمهوری اسلامی ایران وضعیتی را به‌وجود آورد که هرگونه تخطی از قواعد پوشش موردنظر حاکمیت می‌توانست تبعات سنگینی برای فرد خاطی داشته باشد. این مسئله به‌ویژه با تصرف فضاهای ارتباطی توسط قدرت حاکم و فقدان فضای رقیب برای کنش افرادی که در جستجوی زیستی موازی با ارزش‌های حاکم بودند، مانع از هویت‌یابی و ایجاد حس مشترک میان افراد می‌شد و در نتیجه بحرانی برای حاکمیت ایجاد نمی‌کرد. برای نمونه خودسوزی هما دارابی پزشک ایرانی در مخالفت با حجاب

اسلامی در دوم اسفندماه ۱۳۷۲ تنها بازتابی محدود در رسانه‌ها داشت و برای مدتی طولانی به دست فراموشی سپرده شد.^۱

با ظهور و گسترش شبکه‌های اجتماعی در ایران، فضای لازم برای پیگیری و هویت‌یابی پیرامون حجاب و تشکیل کمپین‌های «ضدحجاب رسمی» فراهم شد. این مسئله به‌ویژه با ایجاد و گسترش صفحه فیس‌بوکی «آزادی‌های یواشکی زنان» در ۱۳ اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۳ توسط مسیح علی‌نژاد خبرنگار پارلمانی سابق و از مخالفان فعلی جمهوری اسلامی ایران وارد مرحله جدیدی شد. او با تشخیص این نکته که بخشی از زنان ایرانی چندان میلی به حجاب رسمی ندارند و تنها بر اثر فشارهای قانونی و اجتماعی تن به پوشش‌های مرسوم می‌دهند، با ایجاد صفحه آزادی‌های یواشکی در فیس‌بوک و درخواست از زنان ایرانی برای برداشتن روسری خود ولو برای لحظه‌ای و ثبت تصویر آن، محملی برای پاسخگویی به این تقاضا ایجاد کرد.

این صفحه که با استقبال بخشی از زنان ایرانی مواجه شد، دارای مضامین آشکار و البته ضمنی‌ای بود که می‌توانست سیاست بازنمایی قدرت حاکم را دچار بحران کند. در سطح مضامین آشکار، برداشتن روسری و ارائه تصویر آن در حوزه عمومی به‌تنهایی نوعی تخطی از قانون و قواعد انضباطی حاکم تلقی شده و مستوجب مجازات بود. چیزی که پیش از این نیز حاکمیت سیاسی در سطوح مختلف با آن مواجه بود و می‌توانست با استفاده قهریه آن را حل کند. اما آنچه در وضعیت جدید شکلی خطرناک به خود می‌گرفت، در سطح مضامین ثانویه و ضمنی خود را آشکار می‌کرد. برداشتن روسری به‌نوعی پشت پا زدن به اسطوره حجابی بود که حاکمیت طی سالیان طولانی تلاش کرده بود آن را به مسئله‌ای فراتاریخی، غیراحتمالی و طبیعی تبدیل کند و برای رسیدن به این هدف، هزینه‌های مادی و غیرمادی زیادی را متحمل شده بود. این اسطوره به‌عنوان سپری نمادین برای زن ایرانی در برابر هجوم الگوهای غربی، می‌توانست به بسیج ایدئولوژیک آنان در برابر دشمنی به نام غرب، نظام سیاسی را یاری کند و هژمونی آن را در زندگی روزمره استمرار بخشد. قدرت حاکم به میانجی نهادهای فرهنگی و تدوین قوانین حقوقی در خصوص مسئله حجاب و البته از رهگذر تبلیغات رسمی تلاش کرده بود به بازنمایی تصویری یکدست و منسجم از جامعه زنان ایرانی در حوزه‌های آشکار زندگی روزمره بپردازد، اما اکنون به‌واسطه هویت‌یابی مشترک بخشی زنان ایرانی به‌واسطه شبکه‌های اجتماعی، کل این تصویر در حال فروپاشی بود. به عبارت دیگر، اتفاقی که به‌واسطه شبکه‌های اجتماعی در حال وقوع بود، اخلال در بازتولید اسطوره حجاب قدرت حاکم و جایگزینی آن با بازتولید اشکالی از زندگی برای

۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک:

Darabi, Parvin; Thomson, Romin P (1999), Rage against the veil: The Courageous Life and Death of an Islamic Dissident, Prometheus

بخشی جامعه بود که با انقلاب ۱۳۵۷ به حاشیه رانده شده بود. انتخاب نام «آزادی‌های یواشکی» نیز انتخابی هوشمندانه در جهت پرتو افکندن به روایت‌هایی نهانی بود که در تمامی سال‌ها به واسطه عدم وجود فضای ارتباطی، مجال برای ارائه آن وجود نداشت. نمایش بدن زنانه به عنوان یکی از تابوهای سیستم سیاسی جدید، فضایی برای ارائه یافته بود و با عبور از پستوهای خانه به عرصه‌های آشکار زندگی، کارکرد سیاسی و اعتراضی آن را تشدید می‌کرد. از همین زاویه بود که در تریبون‌هایی در سطح ائمه جمعه، نمایندگان مجلس و برخی از حامیان پرنفوذ حاکمیت سیاسی، این صفحه فیس‌بوکی، با شدیدترین الفاظ ممکن مورد حمله قرار می‌گرفت.

کارزار اینستاگرامی «چهارشنبه‌های سفید» نیز در راستای صفحه فیس‌بوکی آزادی‌های یواشکی زنان قابل تحلیل است. این کارزار در سال ۱۳۹۶ توسط علی‌نژاد در راستای مبارزه با آنچه او «حجاب اجباری» می‌نامید، در شبکه اجتماعی اینستاگرام پایه‌ریزی شد. او از مخاطبان خود می‌خواست در روزهای چهارشنبه با حضور در اماکن عمومی ضمن برداشتن روسری از سر، فیلم‌ها و ویدئوهای خود را جهت انتشار در اینترنت قرار دهند تا از این طریق ظواهر هژمونی را به چالش بکشند. این کارزار از زمینه‌های اجتماعی و تکنیکی خاصی در مقایسه با صفحه آزادی‌های یواشکی زنان بهره می‌برد و به همین دلیل اقبال و گستره اثرگذاری بیشتری را در پی داشت. به‌ویژه با گسترش شبکه‌های اجتماعی در کشور، ماهیت رسانه اینستاگرام و قابلیت‌های خاص آن برای ثبت و انتشار تصاویر و همچنین عدم فیلتر اینستاگرام توسط حاکمیت زمینه‌هایی را برای فزونی گرفتن استفاده از آن در نقاط شهری و روستایی فراهم کرد؛ تا جایی که امکان برخورد قهری را با افرادی که عکس و ویدئوهای خود ارسال می‌کردند، بسیار دشوار کرد. همچنین یکی دیگر از ویژگی‌های چهارشنبه‌های سفید که آن را از آزادی‌های یواشکی زنان متمایز می‌ساخت، مخاطبانی بود که با این کمپین احساس همدلی و هویت‌یابی می‌کردند. فیلتر فیس‌بوک و همچنین جنس مخاطبان آن که اکثراً افراد طبقه متوسط شهری را در برمی‌گرفت، مقاومت را تنها در میان قشر خاصی برمی‌انگیخت، اما اینستاگرام به واسطه ماهیت عمومی‌تر آن، گروه‌های شهری و روستایی و نیز گروه‌های سنی و جنسیتی مختلفی را به خود جذب می‌کرد و در نتیجه امکانات بیشتری برای جذب و شبکه‌سازی در میان آنان در جهت ارائه تصویری متفاوت از پوشش در حوزه عمومی ایجاد می‌کرد.

اوج تأثیرگذاری شبکه‌های اجتماعی در زمینه ایجاد بحران برای سیاست‌بازنمایی حاکم در زمینه حجاب را می‌توان به حرکتی نسبت داد که در روز «چهارشنبه» ششم دی‌ماه ۱۳۹۶ توسط زنی در خیابان انقلاب تهران انجام گرفت. در این روز در حرکتی نمادین شخصی به نام «ویدا موحد» روسری سفیدرنگی را بر سر چوبی کرد و با بالا رفتن از یک سکوی برق در خیابان انقلاب، شروع به تکان دادن آن کرد. اگرچه این حرکت، به سرعت با برخورد نیروهای انتظامی

مواجه شد، اما پخش گسترده آن در شبکه‌های اجتماعی، موجی از حرکتهای مشابه ایجاد کرد و به پویش «دختران خیابان انقلاب» معروف شد. اثرگذاری این مسئله تا حدی بود که واکنش رهبران بلندپایه جمهوری اسلامی ایران و نیز مراجع تقلید را نیز به همراه داشت و تمامی آنان از شکسته شدن ظواهر هژمونی در حوزه عمومی به نوعی انتقاد کردند. برای نمونه رهبری نظام در واکنش به این مسئله، انجام چنین حرکتهایی در ملأعام را مغایر با آموزه‌های اسلامی خواندند: «نظام اسلامی با فردی که در خانه خود و در مقابل نامحرم حجاب ندارد، کاری ندارد، اما کاری که در ملأ عام انجام می‌شود در واقع کار و تعلیم عمومی است و برای نظام برآمده از اسلام، تکلیف ایجاد می‌کند».

اگرچه چنین کمپین‌ها و کارزارهای اینترنتی با برخوردهای قهری قدرت حاکم مواجه شد، اما این حس را در میان مخاطبان خود ایجاد کرد که در قرائت‌های متعارض خود از رمزگان فرهنگی هژمونی حاکم تنها نیستند و اکنون می‌توانند از رهگذر نوعی «همدلی مجازی» خواسته‌های خود را به پیش برند.

نکته شایان توجه در این مقاومت‌های مجازی، زمینه‌چینی غیرمستقیم و به عبارت دیگر ایجاد تمهیداتی ناخواسته توسط این کمپین‌ها برای چرخش به سوی اعتراضات میدانی بود. به عبارت دیگر اگرچه در ابتدای ظهور شبکه‌های اجتماعی کارکردهای سیاسی مسئله حجاب دست بالا را داشت، اما به واسطه غیرطبقاتی شدن استفاده از فضای مجازی و نیز سهولت و گسترش دسترسی به آن، انتخاب پوشش مغایر با ارزش‌های حاکم رفته‌رفته سویه‌های سیاسی خود را از دست داد و شکلی عادی و روتین به خود گرفت و به نوعی سبک زندگی تبدیل شد. در اینجا، مسئله حجاب از یک امر سیاسی به نوعی امر وجودی و مرتبط با کرامت و هویت تبدیل شد که هرگونه تقابل با آن می‌توانست بحران‌های بزرگی را برای نظام سیاسی به وجود آورد. تحولات سال ۱۴۰۱ و جنبش زن، زندگی، آزادی در همین زمینه قابل ارزیابی است.

مرگ مهسا امینی در سال ۱۴۰۱، جرقه تحولات مهمی در حوزه زندگی روزمره بود. این واقعه نه تنها موجی از اعتراضات عمومی را در پی داشت، بلکه به شکلی عمیق و بنیادی سیاست بازنمایی جمهوری اسلامی ایران را از طریق شبکه‌های اجتماعی دچار بحران کرد. جنبش «زن، زندگی، آزادی» که از این اعتراضات شکل گرفت، با تمرکز بر حقوق زنان و عدالت اجتماعی، ظرفیت‌های جدیدی را برای بیان نارضایتی و هویت‌یابی اجتماعی فراهم کرد و به جرقه‌ای برای جنبش اجتماعی گسترده‌تر با شعار «زن، زندگی، آزادی» بدل شد. این شعار به نوعی تجلی خواسته‌ها و نیازهای اجتماعی و فرهنگی بخشی از زنان ایرانی بود که روایت‌های رسمی را محل تردید قرار می‌دادند.

در عصر دیجیتال، شبکه‌های اجتماعی به ابزاری کلیدی برای سازماندهی، ارتباط و تبادل اطلاعات تبدیل شده‌اند. پس از مرگ مهسا امینی، شبکه‌هایی مانند اینستاگرام و توییتر به محلی برای بیان اعتراضات، انتشار تصاویر و ویدئوهای اعتراضی و سازمان‌دهی تجمعات تبدیل شدند. این فضاها مجازی به کاربران این امکان را دادند که فراتر از مرزهای فیزیکی و رسانه‌های رسمی، صدای خود را به گوش دیگران برسانند. کاربران با به اشتراک‌گذاری تصاویر و ویدئوهای اعتراضات، واقعیت‌های اجتماعی و سیاسی را افشا کردند. این مسئله سبب شد که حکومت نتواند به‌سادگی روایت خود را از واقعیت‌ها به جامعه منتقل کند و در عوض، روایت‌های جدیدی از سوی معترضان شکل گرفت.

علاوه بر این، شبکه‌های اجتماعی به معترضان اجازه دادند که به‌سرعت و به‌طور مؤثری تجمعات و حرکات‌های اعتراضی را سازماندهی کنند؛ این امر به‌ویژه در شرایطی که رسانه‌های رسمی در ایران تحت کنترل قرار داشتند، اهمیت ویژه‌ای یافت. جنبش «زن، زندگی، آزادی» از طریق شبکه‌های اجتماعی به شکل‌گیری هویت مشترک میان زنان و گروه‌های مختلف اجتماعی کمک کرد. به تدریج، با گسترش جنبش و تعمیق نارضایتی‌های اجتماعی، سیاست‌بازنمایی جمهوری اسلامی دچار بحران جدی شد. این سیاست، که به دنبال ایجاد تصویری یکدست و منسجم از جامعه و کنترل هنجارهای اجتماعی بود، با چالش‌های جدی روبه‌رو شد. حاکمیت به‌منظور حفظ قدرت خود سعی در ایجاد اسطوره‌های فرهنگی و اجتماعی داشت. با ظهور جنبش «زن، زندگی، آزادی» و پخش تصاویری از اعتراضات، این اسطوره‌ها به چالش کشیده شد. واکنش‌های قهری حاکمیت به اعتراضات، نه تنها نتوانست جلوی این جنبش را بگیرد، بلکه موجب افزایش تنش‌ها و نارضایتی‌های اجتماعی شد. با این حال، این واکنش‌ها فقط بر دامنه اعتراضات افزود و بحران را تشدید کرد. در نتیجه، حاکمیت با بحران‌های جدی در روایت‌پردازی و کنترل اجتماعی روبه‌رو شد و نشان داد که کنترل بر روایت‌های رسمی در عصر دیجیتال به‌سادگی ممکن نیست.

۵. نتیجه

رخدادی که در شبکه‌های مجازی در حال وقوع است آشکار شدن زندگی روزمره واقعی بخشی از مردم ایران به میانجی‌گری فضاها و تصاویری است که آن به خدمت می‌گیرند و ظواهر هژمونی حاکم را با چالش مواجه می‌کنند. به بیان جیمز اسکات تبدیل روایت‌های نهانی به روایت‌های آشکار، قدرتی همسنگ اعلان جنگ دارد؛ چراکه قدرت حاکم همواره تلاش می‌کند تا با جلوگیری از آشکار شدن روایت‌های نهانی، زندگی روزمره را به مثابه شکلی از اجرای موسیقی و وضعیتی اپراگونه ترسیم کند که در آن همه چیز از جزئیات تا کلیات حالتی هماهنگ و موزون

دارند. اما اولین اخلال در این اجرا به قیمت تخریب کل نمایش تمام می‌شود و دیگران را نیز تحریک می‌کند تا شانس خود را برای نافرمانی در حوزه عمومی و آشکار زندگی امتحان کنند. بنابراین سبک زندگی، نوع مراودات، محتوای دیدگاه‌ها در خصوص مسائل و به‌طور کل شکل و محتوای عرفی زندگی روزمره در شبکه‌های اجتماعی، تنها نمود تغییراتی است که جامعه ایران در سال‌های طولانی تجربه کرده است. تغییراتی که اگرچه به شکلی نهانی در فضاهای غیررسمی به حیات خود ادامه می‌داد، اما با گسترش فزاینده شبکه‌های اجتماعی از درون پستوها بیرون آمده و اکنون شکلی آشکار و البته متنوع‌تری به خود گرفته است.

انسجام سیاسی در دهه اول پس از پیروزی انقلاب، گروه‌های اسلام‌گرا را در مسیر تدوین و گسترش نوعی سیاست فرهنگی قرار داد که پیاده‌سازی تصویر موردنظر آنان از روابط اجتماعی، مصرف فرهنگی و اشکال حضور افراد در حوزه عمومی را تسهیل می‌بخشید. به دلیل ماهیت دینی انقلاب نوپا، ساختارهای نهادی و قانونی آن شکلی متصلب به خود گرفت و تنها اشکالی از معنا در زندگی اجتماعی رسمی حق حیات داشتند که خود را با قیودی همچون اسلامی بودن و ضدیت با غرب همسو می‌ساختند. به موازات سیاست‌های رسمی در این دوره، شکلی از زندگی روزمره به شکل نهانی جریان داشت که به بازنمایی پدیده‌هایی می‌پرداخت که مختصاتی متفاوت از قرائت رسمی داشت. این اشکال نهانی از زندگی روزمره، در دوره‌ای که ما آن را بازاندیشی در سیاست‌های انقلابی (۱۳۶۸-۱۳۷۶) نامیدیم، توانستند به شکلی کنترل شده وارد حوزه‌های رسمی شوند. با پیشی گرفتن تحولات اجتماعی از ساختارهای نهادی جمهوری اسلامی ایران و ظهور و هجوم شبکه‌های اجتماعی، کنترل حوزه فرهنگ و معناسازی پیرامون آن تضعیف شد و فضاهایی رقیب در اختیار گروهی از شهروندان ایرانی قرار گرفت که به دنبال رسمیت بخشیدن به زیست-جهان خود در حوزه عمومی بودند. در نتیجه میانجی فضای مجازی، این امکان را در اختیار بخشی از شهروندان ایرانی قرار داد تا روایت‌های نهانی خود به عرصه‌های آشکار زندگی اجتماعی سرایت دهند و با زیرپا گذاشتن ظواهر هژمونی از طریق بازنمایی سبک زندگی در فضای مجازی و گسترش آن به فضاهای واقعی شهری، سیاست معنایی قدرت حاکم را با بحران مواجه سازند.

از نظر توصیه‌های سیاستی، ساختار حاکمیت در جمهوری اسلامی ایران نیازمند نوعی تصمیم‌گیری حیاتی در زمینه سیاست‌های فرهنگی خود است. با توجه به داده‌های نگرش‌سنجی‌های نهادهای رسمی، جامعه ایران دچار تحولات ارزشی و فرهنگی گسترده‌ای شده و حداقل در میان بخشی از طبقات متوسط شهری، فرایند عرفی‌شده شتاب زیادی گرفته است. بنابراین به‌منظور تطبیق با پویایی‌های جامعه، نهادهای حاکمیتی باید با بازسازی گام به گام خود در جهت تبدیل به‌نوعی نهاد فراگیر، بازتابی از تکثر موجود و نیازهای خاص تاریخی

جامعه ایران باشند. در غیر این صورت، فرایند استفاده از قوه قهریه در جهت برخورد با اشکال تولیدی زندگی روزمره، تنها پاسخی ساده به مسئله‌ای پیچیده است که در بلندمدت، به تشدید بحران در زمینه سیاست‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران خواهد انجامید.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که تعارض منافع وجود ندارد؛ و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه شوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده است.

سپاسگزاری

از جناب آقای دکتر سجاد ستاری استاد محترم علوم سیاسی دانشگاه تهران به پاس راهنمای‌های بی‌دریغ و از فصلنامه سیاست دانشگاه تهران بابت همکاری در انتشار مقاله سپاسگزارم.

References

- Amirebrahimi, M. (1995). The Impact of Bahman Cultural Center on the Cultural and Social Life of Women and Youth in Tehran. *Dialog Quarterly*, fall, (9), 17-26. [In Persian]
- Basmenji, K. (2005). *Tehran Blues: Youth Culture in Iran*. Saqi Books.
- Bashiriyeh, H. (2019). *The State and Revolution in Iran (1962-1983)*. translated by Mahmoud Rafi, Tehran, Mania Art. [In Persian]
- Castells, M. (2014). *Networks of Rage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. translated by Mojtaba Gholipour, Tehran, Markaz Publishing. [In Persian]
- Darabi, P., & Thomson, R. P. (1999). *Rage against the veil: The Courageous Life and Death of an Islamic Dissident*. Prometheus
- Ejlali, P. (2014). Cinema and Revolution: Dissemination and Acceptance of Cinema in Iranian Society and Culture (1979-2011). *Dialog Quarterly*, (65), 117-142. [In Persian]
- Farhi, F. (2004). *Cultural Policies in the Islamic Republic of Iran*. Woodrow Wilson International Center for Scholars.
- Fazeli, N. (2013). *Culture and the City: Cultural Turn in Urban Discourses*, Tehran, Tisa Publishing. [In Persian]
- Fouziah, S. (2012). Typology of Persian Satellite Networks. *Journal of Satellite Studies and New Media*, Fall, (1), 9-42. [In Persian]
- Harcourt, B. E. (2015). *Exposed: Desire and Disobedience in the Digital Age*. Harvard University Press.

- Haghighi, D. (2018). *The Deadly Glory: A Biological Film*. Tehran, Esm Publishing. **[In Persian]**
- Harris, K. (2019). *Social Revolution: Politics and the Welfare State in Iran*. translated by Mohammadreza Fadaei, Tehran, Shiraze Publishing. **[In Persian]**
- Hegland, M. (2018). *Days of Revolution: How Women in a Village Became Revolutionary in Iran*. translated by Mitra Daneshvar, Tehran, Tarjoman Publishing. **[In Persian]**
- Iran to block Telegram messaging app: reports, 1 Apr 2018, aljazeera, Available at: <https://www.aljazeera.com/news/2018/4/1/iran-to-block-telegram-messaging-app-reports>
- Iradj Moeini, S. H., Arefian, M., Kashani, B., & Abbasi, G. (2018). *Urban Culture in Tehran: Urban Processes in Unofficial Cultural Spaces*. Springer International Publishing.
- Kamalipour, Y. R. (2010). *Media, Power, and Politics in the Digital Age: The 2009 Presidential Election Uprising in Iran*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Kelly, J., & Etling, B. (2015). *A Portrait of the Persian Blogosphere*. in "Politics and Culture in Contemporary Iran: Challenging the Status Quo. edited by Abbas Milani and Larry Diamond, Lynne Rienner Publishers.
- Kazemi, A. (2016). *The Everyday in Post-Revolutionary Society*. Tehran, Javid Publishing. **[In Persian]**
- Khoshtam, M. (2018). *From the Whisper of Tradition to the Noise of Pop: A Study of Contemporary Iranian Music*. Tehran, Javid Culture. **[In Persian]**
- Koosari, M., Molaei, M. M. (2012). Theory Building for Underground Music in Iran. *Journal of Iranian Cultural Research*, Winter, (20), 43-74. **[In Persian]**
- Kian, Azadeh (2013). *Social and Cultural Change and the Women's Rights Movement in Iran*, university of Paris.
- Lynch, P. M. (2019). *Our Internet: Too Much Information, Too Little Understanding in the Age of Big Data*. translated by Hamed Ghadiri, Esm Publishing. **[In Persian]**
- Margetts, H. and Others (2016). *Political Turbulence: How Social Media Shape Collective Action*. Princeton University Press.
- Mardihya, M. (2018). The Role of Economic Development in Cultural Transformation: The Post-War Era in Iran. *Journal of Political Science Studies*, Spring, (50), 87-115. **[In Persian]**
- Michel, S., & Woods, P. (2011). *Age Before Eyes*. translated by Unknown, France, Grasset Editions. **[In Persian]**
- Moslem, M. (2002). *Factional Politics in Post-Khomeini Iran*. Syracuse University Press.

- Mozafari, P. (2013). *Dance and the Borders of Public and Private Life in Post-Revolution Iran* in "Cultural Revolution in Iran: Contemporary Popular Culture in the Islamic Republic". Edited by Annabelle Sreberny and Massoumeh Torfeh, I.B.Tauris & Co Ltd.
- Namjoo, M. (2015). *The Revolution and Music: A Personal Odyssey*, in "Politics and Culture in Contemporary Iran: Challenging the Status Quo", edited by Abbas Milani and Larry Diamond, Lynne Rienner Publishers.
- Nooshin, L. (2005). Underground, Over Ground: Rock Music and Youth Discourses in Iran. *Iranian Studies (Special Issue: Music and Society in Iran)* 38(3), 463 – 494.
- Rafipour, F. (1376). *Development and Conflict*. Tehran, Sahami Publication. **[In Persian]**
- Statistical Center of Iran, Available at: <https://www.amar.org.ir/en/>
- Qaidarloo, K., & Janghorban, M. (2014). Preliminary Thoughts on Music Policy Making in the Islamic Republic of Iran; Proposing Appropriate Solutions for Policy Implementation. *Journal of Religion and Cultural Policy*, Summer, (1), 143-172. **[In Persian]**
- Samim, R. (2013). The Space of Popular Music Production in Iran: A Sociological Study Using Qualitative Data from Five Focused Interviews. *Journal of Sociology of Art and Literature*, Spring and Summer, (1), 125-145. **[In Persian]**
- Scott, J. (2017). *Domination and the Art of Resistance: Hidden Narratives*. translated by Afshin Khakbaz, Tehran, Markaz Publishing. **[In Persian]**
- Siamdoust, N. (2017). *Soundtrack of the Revolution: The Politics of Music in Iran*. Stanford University Press.
- Tufekci, Z. (2017). *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*. Yale University Press.

COPYRIGHTS

©2023 by the University of Tehran. Published by the University of Tehran Press. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

